

УДК 347.61/.64: 347.512

Ірина Єфремова,*аспірант кафедри цивільного права та процесу
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ЗАХОДИ СІМЕЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СПОСОБИ ЗАХИСТУ СІМЕЙНИХ ПРАВ ТА ІНТЕРЕСІВ

Стаття присвячена аналізу сутності способів захисту сімейних прав та інтересів і заходів сімейно-правової відповідальності. Сформульовано визначення способу захисту сімейних прав та інтересів і заходів сімейно-правової відповідальності. Проведено порівняння правових категорій «спосіб захисту сімейних прав» та «захід сімейно-правової відповідальності», сформульовано висновок, що вони співвідносяться як ціле та частина.

Ключові слова: заходи сімейно-правової відповідальності, способи захисту сімейних прав, засоби захисту, позбавлення батьківських прав, стягнення аліментів, розірвання шлюбу, відшкодування майнової шкоди.

Постановка проблеми. Будь-яке суб'єктивне право за своєю сутністю не може бути захищеним. Право, що не захищається, втрачає свою сутність. Визнання цього є першою передумовою формування системи способів захисту сімейних прав та інтересів. Друга передумова знаходиться у сфері позитивного права [1, с. 34–35]. Згідно зі ст. 55 Конституції України від 28 червня 1996 р., права і свободи людини і громадянина захищаються судом. Ще більш широке правило сформульоване в ч. 3 ст. 124 Конституції України: «Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи». З наведених конституційних положень можна зробити висновок, що суд захищає будь-яке право, що потребує захисту.

Судовий захист сімейних прав та інтересів здійснюється способами, перелік яких міститься у ч. 2 ст. 18 Сімейного кодексу (далі – СК) України. Варто відзначити, що у ст. 18 СК України використовується поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів». Застосовуючи способи захисту сімейних прав та інтересів, суд в деяких випадках застосовує й щодо особи, яка вчинила сімейне правопорушення, певні заходи сімейно-правової відповідальності. Водночас, акти сімейного законодавства України не містять легального визначення поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів», що певним чином ускладнює з'ясування його сутності та притаманних йому ознак, а в доктрині приватного права не склалося усталеного погляду щодо поняття «заходи відповідальності у сімейному праві».

Сутність поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів» можливо встановити через аналіз переліку способів захисту сімейних прав та інтересів, вказаному в ст. 18 СК України, та правил їх застосування. Серед основних положень, в яких закріплюються правила застосування способів захисту сімейних прав та інтересів, можна назвати ст. 55 Конституції України, частина 6 якої наголошує, що кожен має право

будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань. У зв'язку з цим варто уваги, що у нормативно-правових актах застосовуються різні терміни: «заходи», «засоби», «способи» захисту. Ці поняття є близькими за своїм значенням та виступають елементами механізму захисту сімейних прав та інтересів. Проте певна різниця між ними все ж таки є. Для більш успішного з'ясування правової сутності поняття «заходи сімейно-правової відповідальності» та співвідношення його з категорією «способи захисту сімейних прав та інтересів» необхідно відмежувати останню правову категорію від суміжних понять.

У різні часи проблеми відповідальності у сімейному праві були досліджені такими науковцями, як Є.М. Ворожейкін, В.І. Данілін, С.М. Лепех, М.В. Логвінова, В.П. Мироненко, О.М. Нечаєва, З.В. Ромовська, Я.М. Шевченко тощо. Проте у сучасній українській доктрині сімейного права *заходи сімейно-правової відповідальності* як способи захисту сімейних прав та інтересів є малодослідженими, здебільшого аналізуються окремі їх види.

Метою статті є визначення сутності заходів відповідальності у сімейному праві як способів захисту сімейних прав та інтересів та встановлення співвідношення між такими правовими категоріями, як заходи відповідальності у сімейному праві та способи захисту сімейних прав та інтересів.

Виклад основного матеріалу. Серед способів захисту сімейних прав та інтересів особливе місце займають заходи сімейно-правової відповідальності. Визначаючи поняття та сутність заходів відповідальності у сімейному праві, варто зважати на те, що заходи відповідальності у сімейному праві є різновидом заходів юридичної відповідальності. Специфіка заходів відповідальності у сімейному праві у тому, що вони не тільки являють собою певні додаткові обтяження для особи, яка вчинила сімейне правопорушення, а можуть полягати й в інших негативних на-

слідках, зокрема обмеженнях, позбавленнях суб'єктивних прав тощо.

Заходи сімейно-правової відповідальності можна визначити як певні невідгідні покладення особистого, майнового або організаційного характеру, спрямовані на припинення сімейного правопорушення та (або) відновлення порушених прав учасників сімейних правовідносин, що застосовуються у судовому або позасудовому порядку до винної особи, яка вчинила протиправне діяння у сфері сімейних правовідносин, та тягнуть за собою інші додаткові правові наслідки, встановлені законом.

До заходів сімейно-правової відповідальності доцільно віднести такі заходи: визнання шлюбу недійсним (ст.ст. 39–41 СК України), позбавлення права одного з подружжя на рівну частку при поділі майна, що є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ч. 2 ст. 70 СК України), позбавлення батьківських прав (ст. 164 СК України), позбавлення права бути усиновлювачем, опікуном, піклувальником (п. 4 ч. 1 ст. 166 СК України), відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав (ст. 170 СК України), стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів (ст. 196 СК України), недійсність усиновлення (ст. 236 СК України), скасування усиновлення (ст. 238 СК України) тощо.

Для того, щоб з'ясувати сутність заходів відповідальності у сімейному праві як способів захисту сімейних прав та інтересів, необхідно здійснити аналіз поняття «спосіб захисту». Видається необхідним звернутись до розуміння слів «спосіб» та «засіб» у загальній лексичі, до їх етимології. Якщо «спосіб» у довідковій літературі визначають, зокрема, як дію або систему дій, що вчинюються під час виконання роботи чи здійснення діяльності, то «засіб» характеризується більшою кількістю значень, оскільки поняття засобу означає або певний прийом, спосіб дії для досягнення чогось, або знаряддя (предмет, сукупність пристроїв) для здійснення певної діяльності [2, с. 755, 758]. Зважаючи на зміст наведених визначень, спільним для них можна визнати зв'язок із поведінкою людини, її спрямованістю. Під час використання термінів «спосіб» та «засіб» у юридичній науці відбувається присвоєння їм відповідних ознак правового характеру. Як зазначає професор О.В. Малько, категорія правового засобу пов'язує ідеальне (мета) з реальним (результат), включаючи одночасно як фрагменти ідеального – інструменти (засоби – встановлювання), так і фрагменти реального – технологію (засоби – діяння). Загалом під правовими засобами вчений розуміє правові явища, що виражаються в інструментах (встановленнях) та діяннях (технологіях), за допомогою яких задовольняються інтереси суб'єктів права, що забезпечують досягнення соціально корисних цілей [3, с. 360]. В окреслених випадках, *засіб*, на відміну від способу, має подвійне значення, оскільки розглядається з одного боку, як вияв певної поведінки (діяння, технологія), а з другого, як знаряддя (інструмент, пристрій). Засіб за таких обставин виступає одночасно і об'єктом впливу, і дією, а спосіб – лише дією.

У доктринальних визначеннях способів захисту суб'єктивних прав останнє розкривається

через поняття «засіб». На думку Я.В. Трипільського, способом захисту суб'єктивного права є передбачений законодавством засіб, за допомогою якого може бути досягнуто припинення, відвернення, усунення порушення права, його відновлення та (або) компенсація витрат, викликаних порушенням права [4, с. 9]. Г.П. Тимченко способи захисту цивільних прав та охоронюваних законом інтересів визначає як *засоби* здійснення цих прав та інтересів у разі їх порушення чи оспорування [5, с. 37]. Отже, у зазначених випадках поняття «способи захисту» та «засоби захисту» ототожнюються, що не можна вважати задовільним, оскільки, на наш погляд, способи захисту як цивільних, так і сімейних прав та інтересів являють собою, скоріше, не засоби захисту порушених чи оспоруваних прав, а певний комплекс як юридичних, так і фактичних *дій*, які спрямовані на відновлення порушених прав та законних інтересів учасників сімейних правовідносин.

У зв'язку з цим варто погодитися з Т.М. Піддубною, яка розмежовує способи та засоби захисту цивільних прав та інтересів. При цьому вона підкреслює, що способами захисту є правові прийоми, за допомогою яких зацікавлена особа має змогу відновити своє порушене, оспоруване чи невизнане право та інтерес, а засоби захисту цивільних прав та інтересів – це інструменти реалізації того чи іншого способу захисту [6, с. 12].

У доктрині приватного права способи захисту цивільних прав та інтересів визначають й через поняття «дія». Так, Ю.Д. Притика вказує, що способи захисту є завершеними актами захисту у вигляді матеріально-правових дій або юридичних дій, які спрямовані на усунення перешкод на шляху здійснення суб'єктами своїх прав або припинення правопорушення, відновлення положення, що існувало до правопорушення [7, с. 34]. Проте доцільно враховувати, що дії, спрямовані на захист порушених прав або усунення перешкод у їх здійсненні, можуть бути і фактичного характеру. Наприклад, у сфері сімейних відносин це може виявлятися у припиненні подружжям спільного проживання після реєстрації недійсного шлюбу, догляд чоловіком за дитиною, щодо якої його батьківство не встановлено, відібрання бабою та дідом дитини у батьків, які жорстоко з нею поводяться. Ці дії мають фактичний, а не юридичний характер, проте спрямовані на захист прав та охоронюваних законом інтересів одного з подружжя чи дітей.

Варто зазначити, що у тлумачному словнику сукупність дій, що мають на меті здійснення чого-небудь, визначається як «захід» [8, с. 274]. Вбачається, більш вірною є думка тих правників, які визначають способи захисту цивільних та сімейних прав та інтересів як певні *заходи*, за допомогою яких відбувається відновлення порушених прав або усунення перешкод у їх здійсненні, зокрема такої думки дотримується І.О. Ромашенко [9, с. 51–52]. Р.А. Майданик також під способами захисту цивільних прав розуміє правоохоронні заходи у вигляді закріплених законом матеріально-правових заходів примусового характеру, за допомогою яких здійснюється відновлення (визнання) порушених (оспоруваних) прав і вплив на правопорушника [10, с. 109].

Г.В. Чурпіта слушно зазначає, що *спосіб захисту сімейних прав та інтересів* – це визначений законом або договором примусовий захід, що відповідає характеру правопорушення і за допомогою якого забезпечується відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, а також здійснюється вплив на правопорушника [11, с. 83]. Звертає на себе увагу позиція О.І. Антонюк, яка не ототожнює способи, заходи та засоби захисту. На її думку, способи захисту – це поняття, яке змістовно характеризує результат застосування заходів захисту, а захід захисту – це дія чи сукупність дій або утримання від певної дії, спрямовані на захист [12, с. 8]. Вбачається, що немає підстав для розмежування понять «способи» та «заходи захисту», оскільки кожне з них являє собою сукупність дій, спрямованих на захист.

У цьому аспекті визначення способу захисту сімейних прав та інтересів, сформульоване Г.В. Чурпітою, є достатньо повним. Проте у наведеному вище визначенні необхідно звернути увагу на деякі істотні моменти, які не дають змоги повною мірою розкрити поняття «спосіб захисту сімейних прав та інтересів».

По-перше, необхідно визначитися, а чи можуть бути захищені права учасників сімейних правовідносин способами, які не встановлені ні законом, ні договором. У доктрині права давно вже ведеється аналогічна дискусія з приводу способів захисту цивільних прав та інтересів. У зв'язку з цим заслуговує на увагу та підтримки думка А.Г. Яреми, що суд може захистити право особи як у спосіб, передбачений законом, так і у спосіб, який законом не передбачений, але є ефективним, тобто таким, що є адекватним змісту порушеного права, характеру порушення та наслідкам, які це порушення потягло за собою [13, с. 200]. Зазначена позиція вчених-цивілістів поступово знаходить підтримку і у судовій практиці. Так, в узагальненнях Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» акцентується увага на тому, що не можна погодитися з практикою судів, які відмовляють у позові у зв'язку з тим, що позивач, звертаючись до суду, обрав спосіб захисту права та інтересу, не встановлений законом або договором для захисту права чи інтересу, що порушене, невизнане або оспорюється. У таких випадках варто вважати на загальні засади захисту прав, свобод та інтересів, визначених Конституцією України, Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод. Надаючи правову оцінку належності обраного зацікавленою особою способу захисту, суди мають зважати і на його ефективність з огляду на ст. 13 Конвенції про захист прав та основоположних свобод [14].

На думку Л.В. Красицької, для захисту особистих та майнових прав батьків і дітей може бути застосований будь-який спосіб захисту сімейних прав та інтересів – як передбачений законом чи договором, так і не передбачений ними, але за умови, що він відповідає змісту порушеного права, характеру і наслідкам порушення [15, с. 442]. Зазначена позиція заслуговує на підтримку. Крім того, це положення може бути поширене і на захист особистих немайнових та майнових прав інших учасників сімейних правовідносин.

По-друге, захист порушених прав не вичерпується тільки їх відновленням. Він може полягати також у припиненні правопорушення, усуненні перешкод у здійсненні права, визнанні права тощо. Як слушно зазначає О.І. Антонюк, право на захист виникає у разі не лише порушення прав чи інтересів, але й за його реальної загрози [12, с. 8]. Крім того, закон передбачає такий спосіб захисту сімейних прав та інтересів, як зменшення або обмеження обсягу сімейних прав (зменшення частки одного з подружжя у праві спільної сумісної власності, позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення батьківських прав тощо). Тому наведене вище визначення має бути доповнене зазначеними можливостями.

По-третє, способи захисту можуть являти собою не тільки дії, але й утримання від певної дії (припинення правовідношення, припинення дій, які порушують сімейні права тощо) [12, с. 8]. Це положення теж має бути відображене у визначенні способу захисту сімейних прав та інтересів.

Враховуючи зазначені вище уточнення, можна сформулювати таке поняття способу захисту сімейних прав та інтересів. Спосіб захисту сімейних прав та інтересів – це визначений законом чи договором примусовий захід (дія або утримання від дії, яка порушує права учасників сімейних правовідносин) або такий, що не визначений ними, але відповідає характеру правопорушення та забезпечує ефективний захист порушеного сімейного права чи інтересу, за допомогою якого здійснюється визнання, відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, або таких, щодо яких виникла загроза їх порушення, та здійснюється вплив на правопорушника.

Отже, заходи відповідальності у сімейному праві можна віднести до способів захисту сімейних прав та інтересів, застосування яких дає змогу попередити або припинити порушення сімейних прав та інтересів (наприклад, позбавлення батьківських прав, відібрання дитини від батьків без позбавлення їх батьківських прав), та до способів, застосування яких має за мету відновити порушене сімейне право і компенсувати втрати, спричинені його порушенням (наприклад, стягнення неустойки (пені) за прострочення сплати аліментів, відшкодування завданої майнової та моральної шкоди). Проте серед способів захисту сімейних прав та інтересів є заходи, які не можуть бути віднесені до заходів сімейно-правової відповідальності, враховуючи їх правову сутність, зокрема розірвання шлюбу, стягнення аліментів, поділ спільного майна подружжя тощо. Застосування таких заходів не тягне для особи-учасника сімейних правовідносин невігідних додаткових покладень особистого, майнового чи організаційного характеру. Під час застосування заходів захисту має місце у деяких випадках зменшення майнових прав особи, яка порушила норму сімейного законодавства або суб'єктивне право учасника сімейних правовідносин, проте це не супроводжується осудом поведінки порушника, оскільки вона не була винною. З цього також випливає, що у будь-якому разі під час вживання заходів захисту сімейних прав та інтересів не можна засуджу-

вати порушника за його поведінку, оскільки він діяв без вини, а заходи відповідальності, навпаки, застосовуються разом з осудом правопорушника з боку державних органів.

Висновки

Заходи відповідальності у сімейному праві – це певні невідгідні покладення особистого, майнового або організаційного характеру, спрямовані на припинення сімейного правопорушення та (або) відновлення порушених прав учасників сімейних правовідносин, що застосовуються у судовому або позасудовому порядку до винної особи, яка вчинила протиправне діяння у сфері сімейних правовідносин, та тягнуть за собою інші додаткові правові наслідки, встановлені законом. Спосіб захисту сімейних прав та інтересів – це визначений законом чи договором примусовий захід (дія або утримання від дії, яка порушує права учасників сімейних правовідносин) або такий, що не визначений ними, але відповідає характеру правопорушення та забезпечує ефективний захист порушеного сімейного права чи інтересу, за допомогою якого здійснюється визнання, відновлення порушених, невизнаних чи оспорюваних сімейних прав та інтересів, або таких, щодо яких виникла загроза їх порушення, та здійснюється вплив на правопорушника. Заходи відповідальності у сімейному праві є одним із різновидів способів захисту сімейних прав та інтересів, але за своїм обсягом способи захисту сімейних прав та інтересів є значно ширшими за заходи відповідальності.

Розгляд заходів відповідальності у сімейному праві як способів захисту сімейних прав та інтересів містить, безумовно, дискусійні положення щодо віднесення окремих способів захисту сімейних прав та інтересів до заходів сімейно-правової відповідальності, подальший науковий аналіз яких сприятиме підвищенню ефективності способів захисту сімейних прав та інтересів.

Список використаних джерел:

1. Ярема А.Г. Система способів захисту цивільних прав судом / А.Г. Ярема // Вісник Верховного Суду України. – 2009. – № 12 (112). – С. 34–35.
2. Ожегов С.И. Словарь русского языка / под ред. И.Ю. Шведовой. – М.: Русский язык, 1989. – 816 с.
3. Проблемы теории государства и права : [учебное пособие] / под ред. М.И. Марченко. – М.: Юрист, 2001. – 656 с.

Статья посвящена анализу сущности способов защиты семейных прав и интересов и мер семейно-правовой ответственности. Сформулировано определение способа защиты семейных прав и интересов и мер семейно-правовой ответственности. Проведено сравнение правовых категорий «способ защиты семейных прав» и «мера семейно-правовой ответственности», сделан вывод, что они соотносятся как целое и часть.

Ключевые слова: меры семейно-правовой ответственности, способы защиты семейных прав, средства защиты, лишение родительских прав, взыскание алиментов, расторжение брака, возмещение имущественного вреда.

The paper is dedicated to the analyses of the essence of the means of the family rights and interests' protection. The concept of the determination of the family rights and interests' protection is formulated. The legal categories «mean of the family rights' protection» and «measure of civil and legal liability» are compared; the conclusion about their correlation as a whole and a part is made.

Key words: measures of family and civil liability, means of the family rights' protection, means of protection, deprivation of parental rights, dissolution of marriage, pecuniary damages.

4. Тріпільський Г.Я. Процесуальні особливості розгляду спорів, які зв'язані з виникненням, здійснення та зміною особистих немайнових правовідносин між батьками та дітьми : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Г.Я. Тріпільський. – Одеса, 2008. – 20 с.

5. Тимченко Г.П. Способы и процессуальные формы защиты гражданских прав : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / Г.П. Тимченко. – Харьков, 2002. – 203 с.

6. Підлубна Т.М. Право на захист цивільних прав та інтересів : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / Т.М. Підлубна. – Київ, 2009. – 20 с.

7. Притика Ю.Д. Теоретичні проблеми захисту прав учасників цивільних правовідносин в третейському суді : дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.03 / Ю.Д. Притика. – К., 2006. – 632 с.

8. Загнітко А.П. Сучасний тлумачний словник української мови / А.П. Загнітко, І.А. Щукіна. – Донецьк : ТОВ «ВКФ «БАО», 2012. – 960 с.

9. Ромащенко І.О. Зміна та припинення цивільного правовідношення як способи захисту цивільних прав / І.О. Ромащенко. – К.: Алерта, 2016. – 242 с.

10. Майданик Р.А. Классификация способов защиты гражданских прав и интересов судом в Украине: теория и практика / Р.А. Майданик // Альманах цивилистики : сб. статей / под ред. Р.А. Майданика. – Вып. 4. – К., 2011. – С. 107–147.

11. Чурпіта Г.В. Захист сімейних прав та інтересів у порядку несповного цивільного судочинства : [моногр.] / Г.В. Чурпіта. – К.: Алерта, 2016. – 434 с.

12. Антонюк О.І. Право учасників цивільних правовідносин на самозахист : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.03 «Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право» / О.І. Антонюк. – Харків, 2005. – 20 с.

13. Ярема А.Г. Право особи на ефективні засоби судового захисту цивільних прав та інтересів / А.Г. Ярема // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – 2007. – Т. 20 (59). – № 1. – С. 195–202.

14. Узагальнення Верховного Суду України «Аналіз практики застосування судами ст. 16 Цивільного кодексу України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : [http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/\(documents\)/6AF1EBA6DF621DED2257CE60053FFC3](http://www.scourt.gov.ua/clients/vsu/vsu.nsf/(documents)/6AF1EBA6DF621DED2257CE60053FFC3)

15. Красицька Л.В. Проблеми здійснення та захисту особистих та майнових прав батьків і дітей : [монографія] / Л.В. Красицька. – К.: Видавництво Ліра-К, 2014. – 628 с.